

Саво Брковић

У вези са саопштењем Јована Бојовића, Брковић је замолио да аутор изложи доказе на основу којих је закључио да је такозвани Конгрес који је одржан у априлу 1920. године у Подгорици у ствари Обласна конференција на којој је изабран Обласни одбор за Црну Гору.

Поводом саопштења др Ника С. Мартиновића, Брковић мисли да није тачна тврдња да је поред Љубичића убијен у Загребу и студент Орле Марковић. Марковић је умро у болници. Да ли је претходно био рањен или није, Брковићу није познато, али тврди да је Марковић умро у болници и да је болничка управа саопштила да је смрт наступила усљед запаљења мозга.

Тврдња другарице Надежде Јовановић, да је Брацан Брацановић рођен 1893. године, узета на основу податка који је дао сам Брацановић, не мора да буде и тачна. Образлажући своје мишљење, Брковић је рекао да му је познато да су неки комунисти у илегалном периоду рада партијске организације у појединим личним исправама намјерно уносили различите датуме, па чак и различита мјеста рођења. Истина, он не види неког посебног разлога да се и та година не може узети као вјероватно тачна, премда постоје одређени подаци који могу да упуте и на другачији закључак.

Јанко Боновић

Поводом саопштења Бока Пејовића, Боновић је направио надопуну у толико што је истакао да су поред наведених напредних листова између два свјетска рата у Црној Цори излазила и два листа у Црмници који нијесу поменути. То су *Путник*, који је уређивао сам Ј. Боновић, и лист *Црмница*, на чијем су уређивању и излажењу поред Боновића радили и Светозар Вукмановић и Павле Мијовић. *Црмница* је изашла у свега три броја, а *Путник* у седам.

Путник је имао шест страница умножених помоћу индига у пет до шест примјерака. Умножени примјерци растурани су по црмничким селима. „Уредник“ је био онај код кога би се открио. Поред поменутих, у *Путнику* је повремено сарађивао и Ристо Лекић.

Јован Р. Бојовић

Излагање др Мартиновића — *Борба за аутономију на Београдском универзитету 1933—1938.* веома је интересантно. Он је саопштио доста веома интересантних података. Међутим, када се говори о револуционарној борби на Београдском универзитету, односно на југословенским универзитетима и факултетима, мислим да је недовољно објашњена улога Комунистичке партије у развоју те борбе у периоду од 1929. до краја 1933. године. То је једно питање. Друго је: какав је став уопште према студентском покрету имала Коминтерна у том периоду, а какав је имала послије 1935. године, тј. послије Седмог конгреса Коминтерне. По мом мишљењу, то је имало великог утицаја на развој студентског покрета и на став Комунистичке партије према револуционарној интелектуалној омладини. Ова два питања ја покрећем за дискусију.

Друго питање о коме желим да кажем своје мишљење тиче се саопштења др Бока Пејовића — *Напредна штампа у Црној Гори 1918—1941. године.* Веома сам пажљиво слушао излагање Пејовића и из онога што је прочитао стекао сам утисак да је он говорио само о комунистичкој штампи у Црној Гори у назначеном периоду. Ако говоримо о комунистичкој штампи у Црној Гори, онда је ја не бих назвао напредном штампом, него комунистичком штампом, јер појам напредан веома је широк. За мене су напредни и *Зета* и други листови у којима су сарађивали комунисти и демократски оријентисани људи.

Говорећи о илегалним листовима у Црној Гори које је покретала Комунистичка партија ја не бих могао категорички тврдити да је први илегални лист био *Револуционар* у Никшићу, јер знамо да је 1921. године група которских комуниста у затвору покренула полудејални лист *Узнички гласник*.

Констатација да је *Радни народ* доносио напise из органа Коминтерне мора бити прецизнија, јер много је часописа и листа покретала Коминтерна. Ја сам кроз истраживања утврдио да је текст који је објављен у *Радном народу* претходно био објављен, у широј верзији, у *ИНПРЕКОРУ*.

Говорећи о *Удару*, илегалном листу Комунистичке партије у Црној Гори, такође не бих категорички тврдио да се његов тираж кретао од 50 до 60 примјерака, када са више аргументације могу доказати да се кретао од 80 до 100 примјерака.

У периоду у ком је излазио *Удар*, орган Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, излазио је и *Револуционар*, орган Покрајинског комитета Скоја за Црну Гору, о коме би такође ваљало нешто рећи када пишемо о комунистичкој штампи у Црној Гори између два свјетска рата.

Говорећи о карактеристикама листа *Радног народа* и *Гласа Црне Горе* и о њиховој отворености, ја постављам питање да ли је отворено могла у њима да износи своје ставове Комуни-

стичка партија, а поготову нека питања као што је национално питање и друга. По мом мишљењу, она то није могла. Констатација да је *Глас Црне Горе* растуран преко партијских организација чини ми се да није умјесна, када се зна да је то био легални лист и могао га је свако купити.

Када се помињу часописи и алманаси у Црној Гори у назначеном периоду ваљало би дати диференцијацију који су часописи и алманаси излазили под непосредним утицајем Комунистичке партије, које је она и финансирала; требало би дати и историјат њиховог покретања. Нека питања која је покретала легална комунистичка штампа, у овом случају *Радни народ* и *Глас Црне Горе*, покретала је и грађанска штампа у Црној Гори, односно та питања су покретали комунисти преко те штампе. Уосталом, питање о коме је говорио Пејовић није ново. О овим питањима опширно пише др Нико С. Мартиновић у књизи *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори 1493—1945* и у другим мањим чланцима.

Друг Саво Брковић ми је поставио питање на основу којих сам докумената дошао до закључка да је 4. априла 1920. године одржана Прва покрајинска конференција Комунистичке партије у Црној Гори. Више година изучавам развој револуционарног покрета у Црној Гори између два рата, па сам у једном свом још необјављеном раду ово питање обрадио и на основу више аргумената установио да је тада одржана Прва покрајинска конференција КПЈ за Црну Гору. Сматрам да би о овом питању овдје било и сувише дуго расправљати и објашњавати. Уосталом, уколико мој реферат буде објављен, о овом питању можемо дискутовати.

Даница Мариновић

Указујући на неке моменте у вези с излагањем др Н. С. Мартиновића, Д. Мариновић је истакла да је пропуштено, када се говорило о напредном студентском покрету, да се каже и о акцијама на факултету у Скопљу. За вријеме о коме је ријеч, у Скопљу је постојала једна доста јака група напредних студената у којој се нарочито истицао (био је један од руководилаца и организатора студената на скопском факултету) Блажо Јоков Орландић. Кад је говорено о рукаводствима на Универзитету, поред акционог одбора и рукаводства студенатских стручних удружења и тијела преко којих се одвијала сарадња између напредних студената и универзитетских наставника, речено је да су иза студентског покрета стајале и политичке групације студената радикала, демократа и др. Од посебног значаја је било истаћи да је на Универзитету од 1935. године постојала посебна легална политичка организација под називом *Уједињена студентска омладина*, која је дјеловала на широкој платформи прихватљивој и за омладинске групације које су припадале грађанским партијама.

Утицајнији студенти у руковођству *Уједињене студентске омладине*, не комунисти, као Мијалко Тодоровић, припадник демократа, Мирко Томић, земљорадника, самосталних демократа Боривоје Ромић, Протић и други, касније су прешли на позиције Партије, усвојили њен програм и одиграли значајну улогу у окупљању студентске омладине око напредног покрета на Универзитету.

1935. године Централни комитет донио је одлуку да се расформира Ској на Универзитету. По овој одлуци истакнутији скојевци би били преведени у чланство Партије, а остала студентска омладина на Универзитету била би организована у оквиру *Уједињене студентске омладине*.

На Универзитету су постојала удружења, такозвани *Народни студенти*. Она су била организована на регионалној основи (Црногорци, студенти са Косова, Босне и Херцеговине, Србије итд.), *Народни студенти* били су марксисти који нијесу били организовани у илегалним партијским организацијама, али су прихватили широку платформу политичке борбе какву је заступала *Уједињена студентска омладина*.

Нико С. Мартиновић

Одговарајући на напомене Јована Р. Бојовића, Мартиновић износи да је неке ствари намјерно заобишао из разлога што о њима или нема довољно података или нијесу још добили одговарајућу оцјену. То се нарочито тиче односа и веза са Комунистичком омладинском интернационалом. Познато је да је Горкић распустио Ској, али о многим стварима у вези с тим за сада је немогуће говорити из простог разлога што за то нема потребних података. Недавно је објелодањено да су многе личности биле жртва тешких односа у врховима међународног радничког покрета. За потпуну оцјену тих питања биће потребна даља научно-истраживачка испитивања.

Што се тиче примједби Д. Мариновић у вези с активношћу великошколске омладине, мислило се и на акције студената на Скопском факултету и уопште на студентска удружења на Универзитету. Ако у конкретностима то није довољно разјашњено, у питању је ограничено вријеме и евентуална омашка аутора.

Буро Вујовић

Вујовић је учинио неке исправке у односу на реферат Слободана Милошевића, као и извјесне примједбе на саопштења Славка Станишића и Данице Мариновић.

Врао је тешко, истакао је Б. Вујовић, реконструисати састав партијских руковођстава у Црној Гори; чак и окружних, а да се не говори о нижим руковођствима. С. Милошевић је поменуо

четири члана ОК Цетиње у 1941. години. Њих је било много више. 28. октобра 1941. године одржан је пленарни састанак ОК Цетиње на коме је присуствовало 19 чланова и двојица са савјетодавним правом гласа. Из овога се може закључити да је у Окружном комитету било најмање 19 чланова. Готово сви су били из цетињског среза, иако је Окружни комитет био надлежан и за територију барског среза и источног дијела Боке.

С. Милошевић је испустио још једну ствар која би морала да се помене. Наиме, Мјесни комитет Котор је крајем 1941. године укинут. Партијска организација Котора у устанку није се најбоље снашла. Послије устанка било је тешко успоставити везу са њом. У току јесени било је у плану да се расформира Мјесни комитет Котор и да његово подручје уђе у надлежност Мјесног комитета Бар. Прије тога предлагано је да се формира један међуопштински партијски биро за спичанску, петровачку, светостефанску и будванску општину. Чланови КПЈ из светостефанске и будванске општине који су били у саставу Мјесног комитета Котор успротивили су се томе под разним изговорима. Предузете су оштре мјере, неки чланови су кажњени, а неки искључени. Најзад је Мјесни комитет Котор укинут. Обновљен је тек послје капитулације Италије, као срески комитет.

У вези са саопштењем Славка Станишића и Данице Мариновић, Б. Вујовић је напоменуо да аутори ових саопштења о једном важном питању имају углавном различита мишљења. Станишић је покушао да анализира један закључак са проширеног састанка Покрајинског комитета од 17. августа 1943. године, на коме је са доста тешких ријечи дата оцјена рада партијске организације у Црној Гори од средине 1942. године до дана одржавања тог састанка. Мариновић сматра да је партијска организација радила углавном континуирано. Чини се, међутим, да закључци ПК нијесу далеко од истине и реалног стања на терену.

На територији ОК Цетиње, о чему је говорила Д. Мариновић, треба издвојити два рејона у којима су комунисти живјели партијским животом: Горњи и Доњи Цеклин и Љуботињ, гдје се у илегалном периоду налазио ОК Цетиње, и подручје Комана, Загарча, Новог Села, Косова Луга и Загреде, са Међуопштинским бироом на челу са Блажом Мраковићем, чланом ОК. Постојала је такође партијска организација у Цетињу и организација у Паштровићима која је имала шест чланова. Изузимајући цетињску организацију, која је континуирано радила, са мањим прекидима када је понекад остајала на једног или два члана, у осталом дијелу Катунске нахије гдје су били позадински радници Вељко Мићуновић, Никола Поповић, Михаило Вицковић и други није постојала партијска организација. Истина, илегалци су се повремено састајали, али организованог партијског живота није било. Ни на подручју Боке Которске у илегалном периоду није било ћелијског система рада.

Бошко Милутиновић

Независно на саопштења, Милутиновић је говорио о раду партијске организације у Пиперима прије и у току народноослободилачког рата. Посебно је истакнута брига становништва да се помогну и сачувају илегалци који су се налазили на терену Пипера.

Божо Лазаревић

Расправљајући о пропаганди у вези са скорим завршетком рата, која је протурана у Црној Гори у 1941. и 1942. години, Лазаревић је истакао да се за то понекад окривљује Стаљин. Уистину, ствар је у погрешној интерпретацији Стаљинове изјаве, која је као таква преношена по Црној Гори. Изјава о могућности скорог завршетка рата заиста је постојала. По Стаљину, то је било могуће једино уз претходно испуњавање потребних услова. Овакву верзију Стаљинове изјаве потврдио је и сам Ј. Б. Тито. Међутим, без испуњавања тих услова, Стаљин није вјеровао у скори завршетак рата. Ово утолико прије што је баш тада предстојала непријатељска офанзива на Јужном фронту, а совјетске резерве су увелико биле истрошене офанзивом под Москвом.

Саво Брковић

Изазван дискусијом Б. Лазаревића, Брковић је био категоричан. Он је истакао чињеницу да је директно од наређених партијских форума вршено убјеђивање комуниста у скори завршетак рата — најкасније до краја 1942. године. Понекад се кривица за то свађује на Покрајински комитет и нижа партијска руководства у Црној Гори, а при том се заборавља улога делегата Централног комитета који су имали широка овлашћења у сваком погледу. Питање „друге етапе“ у Црној Гори је врло деликатно и њега треба расправити. Ако се не може данас, може за 5 година, и то једном треба рашчистити. Исто тако, потребно је разјаснити односе између Биласа и Ивана Милутиновића; њихове парнице, сукобе и сл. Ове ствари нијесу без значаја и оне заслужују одређено мјесто.

У погледу времена завршетка рата и у Централном комитету су постојала различита мишљења. Штета је што многи документи нијесу још објављени.

Мишо Лековић

У совјетској историографији се нигдје не може прочитати да је у СССР крајем 1941. године постојало мишљење да ће рат бити завршен до краја наредне године. То се неће наћи ни у мемоарима, чак ни у објављеним Стаљиновим говорима. Међутим, стоји чињеница да је ЦК КПЈ, односно његово пропагандно одје-

љење, објавило и ставило до знања партијским руководствомима са којима је контактирало у низу упутстава и директних додира да је Стаљин 7. новембра 1941. године, приликом смотре поволом годишњице октобарске револуције, рекао да нема сумње да Њемачка може издржати такву напрегнутост још неколико мјесеци — још пола године, могуће и годину, и да мора попустити под бременом својих злочина. Међутим, Стаљин је био свјестан сопствене „заблуде“. Изјава је била срачуната на подизање морала и храбрости у Црвеној армији и уопште код руског народа. Под утицајем те изјаве и код нас се формирало у извјесној мјери мишљење да ће рат ускоро бити завршен. То увјерење се може потврдити сљедећом чињеницом: када је из Лондона стигла вијест о почетку тобожње совјетске офанзиве почетком маја 1942. године, не чекајући прибављање званичне потврде из Москве, Врховни штаб је издао дневну заповијест о преласку свих јединица Народноослободилачке војске на територији Југославије у општу офанзиву. Вијест о офанзиви није била тачна. Тада је ситуација на Источном фронту више била у знаку припрема за продор Њемаца у правцу Дона, Волге и Кавказа.

Надежда Јовановић

Када се о овоме говори заборавља се да је октобар 1941. године био критичан за одбрану Москве. Иступање Стаљина 7. новембра, када је војска са параде ишла на фронт удаљен 50 километара од Москве, имало је за циљ само да охрабри. То је вријеме када је Хитлер вјеровало да ће његова армија 7. октобра марширати на Црвеном тргу. Октобарски и новембарски дани били су најтежи у одбрани главнога града. Питање је било да ли ће се Москва одржати или не. Стаљин није био глуп човјек. Његово иступање имало је само морални подстицај. Требало је подићи поколебани дух.

Димо Вујовић

У вези с рефератом Веселина Буретића, Вујовић је направио двије начелне примједбе:

а) Не би било добро ако би се на устанак у Црној Гори одвећ гледало кроз прилике у Босни и Херцеговини. Има се утисак да их Буретић, истина не у свему, али добрим дијелом изједначава. Када се говори о Црној Гори беспотребно се наглашава бунт, стихијност и сл. То је, уосталом, босанско-херцеговачки случај, али не и црногорски. Стихијност отпора, касније устанка у Босни и Херцеговини, посљедица је масовних покоља. У Црној Гори тога није било. Није било чак ни неподношљивог терора. Оно што је устало — устало је организовано и свјесно.

б) Када се говори о српском национализму, стално се употребљава термин „изазвани српски национализам“. Вјероватно он постоји, али зашто га називати „изазвани“. Он би се свакако касније појавио и без изазивања и сл.

Славко Станишић

Станишић је изнио да нигдје није речено да је Покрајински комитет дао погрешну оцјену о раду Партије у Црној Гори у илегалном периоду, већ да је дао сувише оштру оцјену не водећи довољно рачуна о условима рада на терену. О партијским организацијама које су могле живјети организованим партијским животом, нарочито током љета 1942. године, на који се период дискусија Б. Вујовића углавном и свела, тешко да је могло бити и говора. Похапшени су људи. У градовима су остали по један или два члана Партије, а у неким су сви похапшени. Слично је било и у селима, па је само у неким успио да се одржи по који члан Партије. У таквим условима илегалци су тешко успијевали да се одрже, а камоли да у народу шире организују рад. Међутим, с обзиром на услове, Партија је радила и тада. У неким градовима и селима постојале су партијске организације, које су мање или више организовано радиле током читавог илегалног периода, а нарочито током јесени 1942. и прољећа 1943. године. Баш из Вујовићевог рада коришћени су подаци за терен ОК Цетиње, а из његове дискусије се види да је и на том терену било више партијских организација које су радиле, а њихов број се почев од јесени 1942. године повећавао. Слично је било и на осталом подручју. То је доказ организованог рада Партије. Друга је ствар јесу ли сви чланови Партије и сва руководства активно, повезано и организовано радиле. Већина учесника проширеног савјетовања од 17. августа није довољно познавала прилике на терену у илегалном периоду, а стање послје Сутјеске, које су затекли, утицало је на оцјене дате у закључцима. Истина, у једном ограниченом саопштењу а при врло оскудној документацији није могуће дати потпунију оцјену рада Партије у Црној Гори у илегалном периоду, али из онога што је речено и што се овдје чуло може се видјети да су оцјене са поменутог састанка претјерано оштре и као такве неодрживе.

Веселин Буретић

Одговарајући на примједбе Д. Вујовића, Буретић је истакао да је стихијност резултат не устаничког колико поустаничког расположења. Основни постулати те стихијности леже у неадекватној друштвеној и економској основи. Револуција није у основи имала марксистичке, него у првом реду лењинистичке предуслове. Дакле, наша револуција резултат је једне друштва-

не драме изазване ратом и самим тим покрети маса у таквим условима су доказ стихижности. Ако је наша револуција била марксистичка у класичном смислу те ријечи, она би била и марксистичка структура и марксистичка претпоставка. Самим тим Партија би од самог почетка, по сили објективних законитости, била стављена у центар акције као вођа пролетерске структуре. Тиме би ствар била потпуно јасна. Иначе, у нашим условима потребно је било чекати да се национални покрет маса трансформише у револуционарни покрет. Да би се он трансформисао у револуционарни покрет били су потребни лењинистички услови. Стихијност треба схватити у једном ширем смислу, као израз недостатка основних предуслова за једно чисто пролетерску, револуционарну трансформацију маса. Што се тиче Црне Горе, стихијност је нарочито карактеристична у поустаничком периоду. У устанку она се огледа и у бескомпромисности изазване масе. Маса је изазвана, поред одређених услова и самом окупацијом — основним фактором који изазива масу. У Босни и Херцеговини је масовно убијање Срба довело до изазивања српског национализма. Он је изазван од самог почетка. То није револуција, него стихија. Умјешност Партије јесте у томе што је успјела да колико-толико споји своју идеологију са тим покретом, који тек тада поприма карактер револуције. Сам процес морао је дуго трајати. Пут од изазваног грађанског рата и изазваног национализма ка интернационализму је врло дуг. На том путу ствар се одвија у низу компромиса који трају све до завршетка револуције.

Бранко Петрановић

Поводом саопштења В. Буретића, Петрановић је истакао да је рад необичан у новијој историографији и на једном високом нивоу. То је покушај осмишљавања емпирије чему је Буретић отворио пут. Посебно је значајан његов критички елемент у интеррегионалном разматрању. Међутим, тамо гдје се говори о руској компоненти није сигуран колико је тај израз подобан. Буретић је тај израз употребио трагајући за традиционалним, национално-вјерским, које потискује интернационално, и зостављајући друге видове појаве чиме се не остварује дијалектичко јединство у обради. У свијести маса егзистира верско-традиционално, али на рушевинама старе Југославије, што је јако опипљиво тих априлских дана 1941. године, треба тражити и социјални садржај у општем разочарењу маса. Та социјална компонента се налази у прогласима Партије из 1941. године. Априлски проглас КПЈ, који говори о борби за један нови свијет, није био декоративан, имајући своју дубоко реалну подлогу у психолошкој сфери маса и разочарању у стари систем.

У условима физичких затирања Срба у Босни и Херцеговини, морао се испољити вид национално одбрамбеног рефлекса. Ме-

Ћутим, историјска улога Партије је у томе што је успјела да те масе преведе на линији свог програма. Тиме је једна од најсудбоносних одлука револуције била ријешена. Уосталом, то је Ђуретић и нагласио.

У вези саопштења Павла Милошевића, Б. Петрановић је истакао да је врло позитивна појава да се у обради историје прекорачи 1945. година и да се на јединственом процесу размотри стање у Црној Гори бар првих година непосредно после рата. Међутим, сам реферат колико год био позитиван требало је да пружи ширу дискусиону основу.